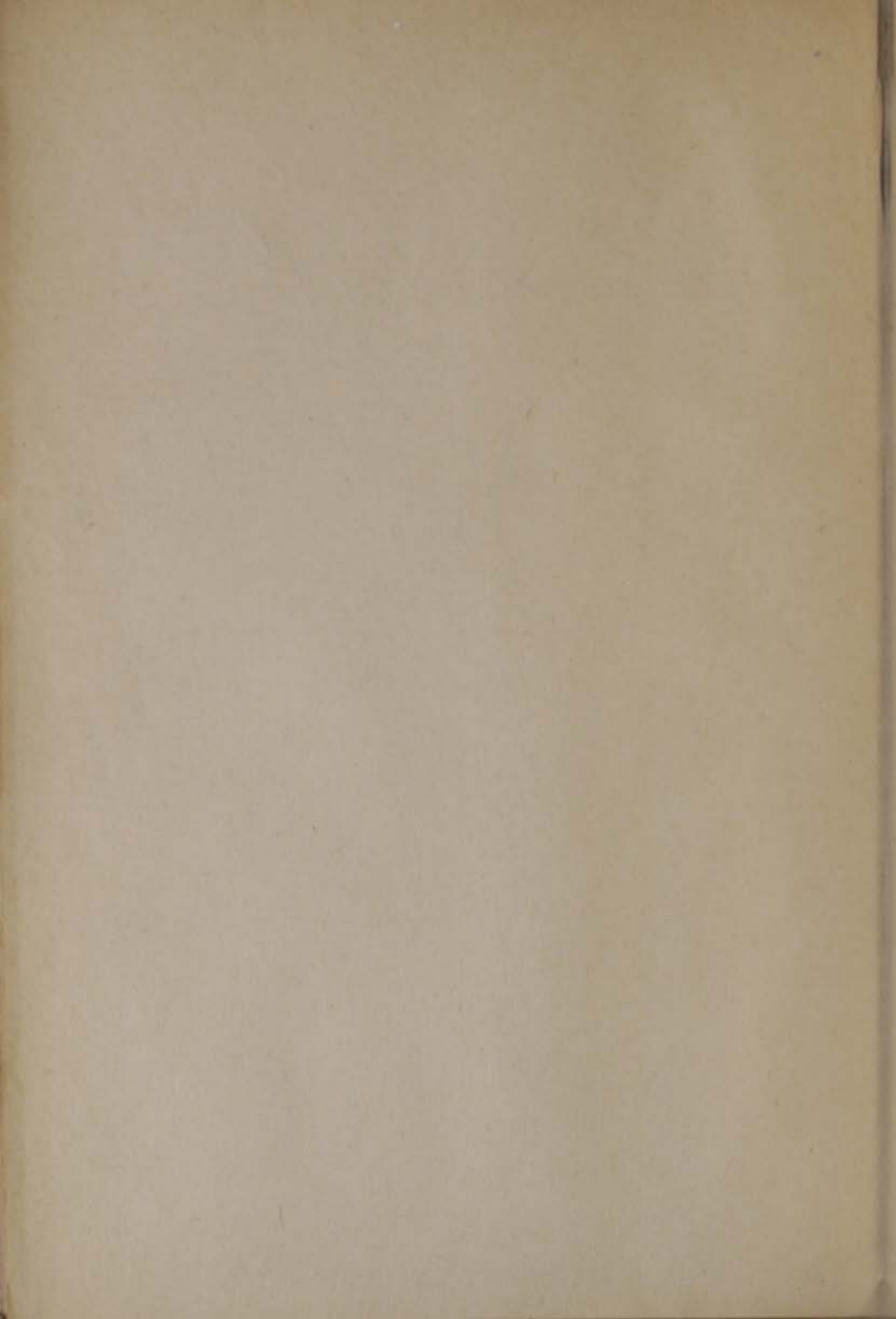

I

ԷԴ. ԹՈՓՉՅԱՆ

«ՎԵՐԲ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» ՎԵՊԻ ԻԴԵԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Վերբ Հայաստանի» վեպը նշանավորում է հայ գրականության զարգացման նոր դարաշրջանի սկիզբը, հայ հասարակական հարաբերությունների գեղարվեստական ճանաչման նոր որակը: Այս տեսակետից միանգամայն օրինաշարական էր նախասովետական ժամանակաշրջանում «Վերբի» վաթսուամյա կյանքին ուղեկցող պայքարը հայ «ազգային երկու կուլտուրայի» տարբեր սերունդների միջև:

«Վերբ Հայաստանին» տպագրվեց հեղինակի ողբերգական կորուստից միայն տաս տարի հետո, 1858 թվին: Այդ տարիների մամուլում արդեն որոշակիորեն դրսևորվում էր պահպանողականների և դեմոկրատականների վերաբերմունքը Արտվանի ժառանգության և ժառանգորդական նրա վեպի նկատմամբ: «Վերբի» առաջին գնահատողներից մեկը, «Կոռնկի» խմբագիր Մ. Աղաբեկյանը, նշելով Արտվանի և Նարեկացու նմանությունը, գրում էր. «...Արտվանը մարդկություն և ազգություն արիւ ճաշակից սիրտը վառած և միտքն արբած բանահյուսում և բանաճառում էր իր հայրենակցաց նահապետական կամ հովնական տնային և դաշտային կյանքը, մանրամասն նկատելով և նկարելով նրանց բարուց և վարուց ալլևալլ հայկական հանգամանքները, նրանց հոգվի և սրտի կրոնական և բարոյական համոզմունքներն, զգացմունքները, նրանց քաղաքական, ավանդությանց և համոզմանց ազգի ազգի ձևերն ու կերպերը...»¹ Նույն հայացքն է արտահայտված «Սոս և Վարդիթերի», Նալբանդյանի ղնահատությանը, ձախողված առաջաբանում: Պ, Պոռչանն ասում է. «Մտածելով այս ամենը — բազմաշան խաղատուր Արտվան ուսումնականը և զգալով անշուշտ ազգի ավանդություններն ու ծեսերը կենդանացնելու հարկն, գրեց յուր «Վերբ Հայաստանի» արդյունավոր շարադրությունը...»:

¹ «Կոռնկ», 1860, էջ 275.

Աղարկեցանք, Պոռչյանը և Հետագայում Սպանդար Սպանդարյանը «նոր Դարի» էջերում, ընդգծում և առանձնացնում էին «Վերքի» այն հատվածները, ուր արտահայտվում էր Արուստիկայի համակրանքը անհետացած անցյալի և գյուղական նահապետական հարաբերությունների նկատմամբ:

Նացիոնալիստական պարտիաների ձևավորման և նրանց արկածախնդիր գործունեության հետագա ժամանակներում Արուստիկայի ժառանգությունը, մասնավորապես «Վերքի» գաղափարական բովանդակությունը, ենթարկվում է նորանոր խնդաթյուրումների: Ազգայնական բախտախնդիրները չանք շին խնայել կապ ստեղծել իրենց քաղաքական ավանտյուրիզմի և Արուստիկայի հայրենասիրական հորդորների միջև: Մեծ լուսավորիչ-դեմոկրատի հայացքնե-րում արտահայտված ազգային քաջադիմության և անպարծու-թյան ողորդ տարրեր նրանք աճեցնում էին անբնական չափերով՝ մինչև մարտնչող նացիոնալիզմի որակը:

Այսպիսով, տասնամյակներ շարունակ պահպանողական, լի-բերալ և նացիոնալիստական տարրեր ներանդի հոսանքները և պարտիաները խեղաթյուրում էին Արուստիկայի ստեղծագործության, հատկապես «Վերքի» խոր ժողովրդային բովանդակությունը, Արուստիկայի աշխարհայացքի թուլությունները և սահմանափակույուն-ները խտացնելով հորինում էին «սատվածասեր» բանաստեղծի, ազ-գային վշտի և տառապանքի ողբասացի ավանդական կերպարը:

Մեկնաբանելով Արուստիկայի վեպի ռեալիզմը և ժողովրդայնու-թյունը, Նալբանդյանը գրել է. «Ահա այդ աշխատության մեջ մար-մին է առել ազգի հոգին, ազգի ներկա վիճակը, ազգի հասկացո-ղությունը: Այստեղ, որպես մի կախարդական հայելու մեջ, ցույց է տալիս բանաստեղծը Հայոց Ազգի ընտանեկան կյանքի անշուք և անմխիթար պատկերները: Այնտեղ տեսնում ենք գյուղերի տանու-տյարքը, ժամոթանում ենք նոցա հասկացողության հետ: Բարե-խիղճ բանաստեղծը հանդիպեցնում է մեզ հոգևոր մարդերի, խո-սեցնում նոցա յուրանց հասկացողության պես այս և այն բանի մասին, պատկերացնում է մեր առջև նոցա ունկնդիրների հասկա-ցողության վիճակը, սահմանում է այն տխուր հարաբերությունը, որ կար նոցա մեջ: Մենք տեսնում ենք այդ Ապոլոնյան հայելու մեջ հայկական կյանքի մեռած պատկերը, տեսնում ենք, թե, ինչ-պես այդ մեռելային դաշտի զանազան կետերում խրտվում է ա-ռաքինությունը և հովվական կամ նահապետական ժամանակների հասկացողությամբ ընդգեմ է դինվորվում այս կամ այն անիրա-

վության, թե ինչպես հալածվում է այս առաքինությունը և պատճառ
լինում է բոլոր կաթիլներով արտասուծքի»¹

Նալբանդյանը ոչ միայն ճշտորեն գնահատեց Աբովյանի վեպի
բովանդակությունը, այլև խորացնելով Աբովյանի դեմոկրատիզմը,
ՃՕ-ական թվականներին հանգամ ղեկուցիոն-դեմոկրատական եղ-
րակացությունների:

Սակայն անցյալի կուլտուրայի վարպետների ժառանգության
խակական բովանդակությունը հնարավոր էր ամբողջությամբ մեկ-
նաբանել միայն մարքս-լենինյան աշխարհայացքի դիրքերից: Ա-
բովյանի ժառանգությունը իր իսկական ճանաչումը գտավ միայն
Սովետական իշխանության պայմաններում: Սովետահայ գրակա-
նագիրությունը զգալի աշխատանք է մատարել (թեև ոչ առանց
թերությունների) Աբովյանի ժառանգության քննադատական յու-
րացման համար: Սակայն Աբովյանի գլխավոր երկը՝ «Վերք Հայաս-
տանին» դեռևս անհրաժեշտ ուշադրության չի արժանացել: Ավելին,
մի քանի հետազոտողներ նույնիսկ կրկնել են բուրժուական քրե-
նադատության տրագիդիոն տեսակետները «Վերքի» մասին: Մեր
նպատակը չէ այս հոդվածում հայ գրականության այդ նշանավոր
երկի ամբողջական բնութագիրը տալ: Մենք ցանկանում ենք նշել
միայն վեպի գաղափարական մի քանի առանձնահատկություննե-
րը, որոնք կարևոր են Աբովյանի աշխարհայացքը և «Վերքի» էու-
թյունը ճիշտ մեկնաբանելու համար:

* * *

«Վերք Հայաստանի» վեպի գաղափարական բովանդակության
հիմքը ազգության պրոբլեմն է: Աբովյանի վեպի մեջ գեղարվես-
տական արտասովոր ուժով դրսևորվում է հայ ժողովրդի պատմու-
թյան բախտորոշ շրջաններից մեկը՝ պարսկական բռնակալության
վերջը և ուսական տիրապետության սկիզբը: Տնտեսական, քաղա-
քական և հասարակական իրադարձություններով հարուստ այդ
ժամանակաշրջանը հայերի ազգային ձևավորմանը նախորդող
բարդ և հսկասական մի ժամանակաշրջան էր, երբ ստեղծվում էին
ազգային շարժման գաղափարական նախադրյալները:

Մեկնաբանելով ազգությունների ձևավորման պրոցեսը, ընկեր
Սաափինը գրել է. «Ֆեոդալիզմի լիկվիդացման ու կապիտալիզմի
դարգացման պրոցեսը միաժամանակ մարդկանց որպես ազգեր
կազմավորվելու պրոցեսն է: Այսպես է տեղի ունենում բանը, օրի-

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, 1945, էջ 219:

նակ, Արեւմտյան Եւրոպայում»¹ Ընկեր Ստալինը ցույց է տալիս, որ մի քիչ այլ կերպ է տեղի ունեցել ազգերի կազմավորման պրոցեսը Արեւելյան Եւրոպայում: Այն ժամանակ, երբ արեւմուտքում տեղեկացիւն ազգային պետութիւններ, արեւելքում կազմավորվեցին մի քանի ազգութիւններից բաղկացած պետութիւններ: «Ռուսաստանում ազգութիւններին միավորողի դերն ստանձնեցին վելիկոռուսները, որոնց գլխավորում էր պատմականորեն կազմավորված հզոր ու կազմակերպված ազնվական զինվորական բյուրոկրատիան:

Բանն այդպես է տեղի ունեցել Արեւելքում:

Պետութիւնների գոյացման այդ յուրահատուկ եղանակը տեղի ունենալ կարող էր միայն դեռեւս չլիկվիդացված ֆեոդալիզմի պայմաններում, թույլ զարգացած կապիտալիզմի պայմաններում, երբ հետին պլանը մղված ազգութիւնները դեռ տնտեսապես չէին կառողացել վոնտրիդացվել որպէս ամբողջական ազգեր»²

Այնուհետեւ ընկեր Ստալինը լուսաբանում է, որ ետ մղված ազգութիւնների (որոնց թիւին պատկանում են նաեւ հայերը) կյանքի մեջ ներխուժած կապիտալիզմը խռովահոգ է անում ազգութիւններին և շարժման մեջ է դնում նրանց: «Մենք առած ինտելիգենցիան տողորվում է ազգային գաղափարով և այդ իսկ տեղը լցնում էլ գործում է»:

Հայերի ազգային շարժման նախապատրաստման պրոցեսում ազգային գաղափարով տողորվելու ամենացայտուն արտահայտութիւնը Աբովյանի տեղեկագործութիւնն է, հատկապէս «Վերք Հայաստանի» վեպը:

Սակայն ո՞րն է ազգային շարժման բովանդակութիւնը:

Ընկեր Ստալինը մեկնաբանում է. «Ճնշված ազգի ամեն կողմից ներգլած բուրժուազիան բնականաբար շարժվել է ակտում: Նա «հայրենի ներքնախաւերին» է դիմում և ակտում է աղաղակել «հայրենիքի» մասին, իր սեփական գործը հրամցնելով համաժողովրդական գործի տեղ: Նա իր համար քանակ է հավաքագրում «հայրենակիցներից» հանուն... «հայրենիքի» շահերի: Եվ «ներքնախաւերը» միշտ չէ, որ անտարբեր են մնում դեպի կոշերը, հավաքվելով նրա դրոշի շուրջը. վերեւից եկող ռեպրեսիաները նրանց էլ են տրիպշում, անքաղաքականութիւն առաջ բերելով նրանց մեջ»³:

¹ Ի. Ստալին, Երկեր, հ. 2-րդ, էջ 364:

² Նույն տեղ, էջ 355:

³ Նույն տեղ, էջ 357:

Ազգային շարժման նախապատրաստման ժամանակաշրջանը տարբեր երկրներում տնեցել է իր առանձնահատկությունները: Հայ իրականության մեջ նույնպես, մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը, 30—40-ական թվականների սոցիալ-քաղաքական իրադարձությունները վճռական նշանակություն են տնեցել և իրենց կնիքն են դրել ազգի ձևավորման պրոցեսի վրա:

Դարեր շարունակ թյուրքական, պարսկական այլևայլ բռնակալների լծի տակ կեղեքված և ճնշված հայ ժողովուրդը ցարական Ռուսաստանի էքսպանսիայի շնորհիվ ազատագրվում էր արեւելյան բռնակալության շղթաներից և միավորվում էր Ռուսաստանին:

Ուշացած ազգության համար դա շարիքի փոքրագույնն էր, որը նախադրյալներ էր ստեղծում հայերի ազգային ձևավորման, նրանց նյութական և հոգևոր զարգացման համար:

Աբովյանի վեպում արտահայտվել է պատմական այս ճշմարտացի հայացքը:

Ի տարբերություն բուրժուական պրակտիկայի անմիջական շատագույնների, ազգության ձևավորման հարցին Աբովյանը մոտենում է լուսավորական դիրքերից և փայփայում բոլոր լուսավորիչներին հատուկ ընդհանուր շահի պատրանքը, միանգամայն անկեղծորեն հավատում ընդհանուր բարօրությանը:

Սահմանելով լուսավորական շարժման առանձնահատկությունները, Լենինը գրում է. «Ինչպես և արեւմտա-եվրոպական լուսավորիչները, ինչպես և 60-ական թվականների գրական ներկայացուցիչների մեծամասնությունը, Սկալդինը կրքոտ թշնամությամբ է համարված դեպի ճորտատիրական իրավունքը և նրա բոլոր արտահայտությունները, տնտեսական, սոցիալական և իրավական նազավառում: Այս «լուսավորիչ» առաջին բնորոշ գիծն է: Երկրորդ բնորոշ գիծը, որ ուսական բոլոր լուսավորիչների համար ընդհանուր է, — լուսավորության, ինքնավարության, ազատության, կյանքի եվրոպական ձևերի և առհասարակ Ռուսաստանի բազմակողմանի եվրոպականացման՝ եռանդագին պաշտպանությունն է: Վերջապես, «լուսավորիչ» երրորդ բնորոշ գիծը ժողովրդական մասսաների, գլխավորապես գյուղացիների (որոնք դեռևս լիովին ազատագրված չէին կամ նոր միայն ազատագրվում էին լուսավորիչների դարաշրջանում) շահերի պաշտպանությունն է, անկեղծ հավատը, թե ճորտատիրական իրավունքի և նրա մնացորդների

վերացումն իր հետ ընդհանուր բարեկեցութիւն կբերի և դրան օժանդակելու անկեղծ ցանկութիւնը»¹

Լուսավորական աշխարհայացքի հիմնական գծերը արտահայտվել են նաև Աբովյանի մօտ, բնկվելով հայ իրականութեան պատմական կոնկրետ պայմանների համապատասխան: Աբովյանի լուսավորական հայացքներին բովանդակութեամբ պայմանավորված էր հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կացութեամբ 30—40-ական թվականներին: Պարսկական բռնակալութեան տակ կեղեքվող և ֆիզիկական ոչնչացման դատապարտված ժողովրդի համար առաջնահերթ էր ոչ թե սոցիալական, այլ քաղաքական ազատութեան խնդիրը: Այս տեսակետից պատահական չէ, որ Աբովյանի անեղծագործության իդեական հիմքը, համարյա բոլոր դեպքերում, ժողովրդի քաղաքական ինքնուրույնութեան հարցն է, մի գաղափար, որով տողորմված է Աբովյանի լուսավորական գործունեութեամբ: Աբովյանը լուսավորել է ամենուրեք, մանկավարժական և հասարակական գործունեության մեջ, գեղարվեստական ստեղծագործութիւններում՝ վեպի, պատմվածքների, բանաստեղծութիւնների և նույնիսկ նամակների մեջ: Լուսավորութեամբ Աբովյանի կիրքն է, նրա տարերքը և իսկական կոչումը: Բայց 30—40-ական թվականներին հայ իրականութեան մեջ զեռնա թույլ էր ղեմկրատական աշխարհայացքի սոցիալ-քաղաքական հիմքը, այդ պատճառով ողբերգական բնույթ էր կրում Աբովյանի հերոսական մաքառումը ընդդէմ բռնակալութեան և միջնադարյան մտածողութեան թանձրացած խավարի:

Ապարդյուն աշխատանք կլինի Աբովյանի գործունեության մեջ որոնել ուսմանտիկական անհատի տառապանքները, օժտել նրան կրոնա-միստիկական տրամադրութեամբ, հայտարարել, թե «կարձեռն նա տառապում լինէր զգայուն խղճի, բորբոքուն սրտի հիփանդութունից» (Կ. Կուսիկյան), կամ իբր թե նա «գործել է հոգեկան համառարակչութեամբ կորցրած» (Ն. Շահաղիյ), կամ վերջապես նրա հումանիստական գործունեության մեջ տեսնել հետին նպատակներ (Ալ. Նրիցյան): Դժվար էր այլ բան սպասել լիբերալ կամ սֆահայանողական ֆիլիստերներից: Մեծ լուսավորչի կյանքը և գործունեութեամբ նրանց համար անըմբռնելի առեղծված էր: Բուրժուական մտքի ներքինիները Աբովյանին ներկայացնում էին ձախողված մանկավարժի կամ կրոնական խենթացալի կերպարանքով: Դա լուի հերյուրանք էր:

¹ Վ. Ի. Լենին, ՎՊՐ Ժառանգութեանից ենք հրամարվում մենք», էջ 19:

Աբովյանի ողբերգությունը հասարակական խոր հիմքեր ունի։ Մեծ դեմոկրատը մարտնչում էր ուշացած ժողովրդի ազգային շարժման համար, ժողովուրդ, որն ապրել էր բռնակալության պայմաններում, ճնշվել ֆիզիկապես և հոգեպես, ոչ միայն օտար, այլև «հայրենի» բռնակալների կողմից։ Միջնադարյան մտածողությունը, եկեղեցին և հոգևորականությունը կաշկանդել էին ժողովրդի միտքը, նրան դուրս մղել կուլտուրական զարգացման առաջընթացից։ Պատմական այս իրադրությունն էր որոշում Աբովյանի լուսավորական գործունեության էությունը, նրա ողբերգական բնույթը։

«Կերթի» առաջաբանում, որը հայ լուսավորական շարժման գործունեության ծրագիրն է իդեական և էսթետիկական իմաստով, Աբովյանն արծարծում է նոր բովանդակությամբ և նոր ձևով գրականություն ստեղծելու պրոբլեմը։ Բայց դա ծանր ու դժվարին մի գործ էր, հերոսական մի հեղաշրջում դարերով սահմանված մտածողության նորմերի մեջ։ Դժվարին մաքառման այդ հոգեվիճակը Աբովյանն արտահայտում է մի հոյակապ համեմատությամբ. աշխարհակալ Կրեատին սպառնացող մահվան վտանգը բանդում է նրա համր որդու լեզվի կապանքները։ Համրության այդ տառապալից վիճակն է ապրում նաև հայ ժողովրդի երախտապարտ որդին։ «Ո՛ր բան-երեսուն տարուց ավելի ա՛ր իմ ազնի հե՛ր, իմ սիրելի ազգ, որ սիրտս կրակ ա ընկել, էրվում, փռթթվում ա, դիշեր, քերել լացն ու սուգը իմ աչքիցը, ա՛խն ա ո՛խը իմ բերնիցս շի՛ պակսում, ա՛յ իմ արյունակից բարեկամք, որ մեկ միտքս ու մուրազս ձեզ պատմի ու հետո հողը մտնեի»¹։

Մեծ դեմոկրատին մտատանջում է այն միտքը, որ նա գրաբար ստեղծագործություններով չի կարող օգնել ժողովրդին, իսկ նոր լեզուն դեռևս անմշակ էր ու արհամարհված։ «Սիրտս ուզում էր, պատռի, որ էս երեխեքանց ձեռքն էլ՝ ինչ հայի դիրք տալիս էի, չէին հասկանում։ Ռուսի, նեմեցի, ֆրանցուզի լեզվումը ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հողուն էլ էին՝ էդպես բաները դիր գալիս։ Ուզում էի շատ անգամ մաղերս պոկեմ՝ որ էս օտար լեզուքը ավելի էին սիրում, քանց մերը։ Բայց պատճառը շատ բնական էր. էն լեզվներումը նրանք կարդում էին երեւելի մարդկանց գործքերը, նրանց արածներն ու ասածները, նրանք կարդում էին է՛ն բաները՝ որ մարդի սիրտ կարող է դառնել, չունքի սրտի բանիք

1 Յ. Աբովյան, «Կերթ Հայաստանի», Պետհրատ, 1939, էջ 6։ Հետագա բոլոր մեջբերումները կատարված են այդ հրատարակությունից։

էին՝ ո՞վ չի՝ սիրիլ: Ով չի՝ ուզիլ լսիլ՝ թե սերբը, քարեկամութիւնը, հայրենասիրութիւնը, ծնողը, զավակը, մահը, կոխիւր ի՞նչ գաստ են, բայց մեր լեզվումը՝ թե էսպես բաներ ըլին, թո՛ղ՝ աչքս հանեն: Էլ ընչով երեխին քո լեզուն սիրել տաս» (էջ 7): Որքան մեզ հայտնի է, Արովյանի այս և նման մտքերը մեծ մասամբ մեկնաբանել են որպէս ոգորում աշխարհաբար լեզվի ստեղծման համար: Իմ կարծիքով մեջբերած տողերում Արովյանն առաջին հերթին ընդգծում է նոր աշխարհիկ բովանդակութեան անհրաժեշտութիւնը, որովհետեւ հայ հին գրականութեան մեջ՝ «ինչ կա եկեղեցու վրայ, աւատու ու սրբերի»: Արովյանի այս արտահայտութիւնը անշուշտ պոէմիկական բնույթ ունի. նրան քաջ հայտնի էր, որ հին գրականութեան մեջ սակավ չեն աշխարհիկ բովանդակութեամբ ստեղծագործութիւնները, բայց հասկանալի է, որ այդ գործերը չէին կարող թափարարել ազգային շարժման նախապատրաստման գաղափարական պահանջներին: Արովյանն առաջադրում էր ոչ միայն նոր բովանդակութիւն և նոր թեմատիկա, այլև նոր մեկնաբանութիւն:

Սերբ, քարեկամութիւնը, հայրենասիրութիւնը, «երեւելի մարդկանց գործերը» և այլ թեմաներ արդեն նվաճված բնագավառ էին կամ գեղարվեստորեն նվաճվում էին ուս և ելրոպական առաջնորդ գրականութեան մեջ: Արովյանը խորապէս գիտակցում էր, որ այդ գաղափարները կբարձրացնեն ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցութիւնը, բայց այդ նոր բովանդակութիւնը չէր կարելի արտահայտել գրաբարի միջոցով: Գրաբարը և՛ որպէս լեզու և՛ որպէս մտածողութիւն արդեն հնացել էր. նա մատչելի էր տասնյակներին, իսկ ազգային շարժման կենսական շահերը պահանջում էին նոր գաղափարները շարադրել հարշուր հաղարներին մատչելի լեզվով:

Աշխարհաբար գրել են նաև Արովյանից առաջ, երբեմն նույնիսկ ամելի մարուր, բայց այդ աշխարհաբարը չի դարձել գրականութեան լեզու, որովհետեւ համարյա թե չի զրսևորել նոր բովանդակութիւն: Արովյանի մեծ արժանիքը այն է, որ նա քանդեց հայ գրականութեան մեջ տիրապետող «միջնադարյան պարտադիր մտածողութեան շրջանակները» (Էնգելս), հայտնագործեց գեղարվեստական մտածողութեան նոր դարաշրջան, նոր բովանդակութիւն և նոր ձև:

Ո՞րն է այդ նոր բովանդակութիւնը: Ելնելով ժողովրդական-դեմոկրատական մտածողութեան ակունքից, Արովյանը արտասովոր ուժով ընդարձակեց գրականութեան ընդգրկման սահմանները. նա

Հայտարարեց Հասարակության, պետության, ազգային ազատագրական շարժման իղեաները և ղեկավարվեստական գրականության հերոսի բնավորության ազգային առանձնահատկությունները, պրոբլեմներ, որոնք մինչև այդ շնվաճված բնագավառ էին մեր գրականության համար:

«Վերքի» առաջարկում հեղինակը գրում է. «Մեկ բարեկենդանի՝ աշակերտներս՝ որ բաց թողի, սկսեցի՝ ինչ որ երեխությունիցս լսած, կամ տեսած բան գիտեի, տակ ու գլուխ անելու՝ Վերքը իմ շիվան Աղասին միտս ընկավ, նրա հետ հարկը քաջ հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին ու ամենն էլ ուզում էին՝ որ իրանց սուր զնամ: Մյուսները մեծ մեծ մարդիկ էին, շատն էլ հլա սաղ սալամախ՝ փառք աստծո, Աղասին աղքատ ու մեռած, նրա սուրը գերեզմանին դուրբան: Ասեցի կեղծավորություն չանեմ, նրան բնորեցի» (էջ 9): Այս տողերի մեջ արտահայտվում է իղեական և էսթետիկական նոր գիրքավորում իրականության հանդեպ. ղեկարգվեստական ստեղծագործության առարկան ժողովուրդն է, ժողովրդի հերոսը: Իրականության այդ նոր ըմբռնումը հնարավորություն տվեց Աբովյանին գրսևորելու ժողովրդի կյանքի ու պատմության հիմքում ընկած օբեկտիվ բանաստեղծական սկիզբը, որ անհայտ էր Աբովյանին նախորդող գրական սերնդի՝ Բաբրատունու, Ալամդարյանի և Բաղիադյանի համար:

Աբովյանի ստեղծագործության երկակետը իրականությունն է, նրան ողնշնչում են մարդկային ունալ փոխհարաբերությունները՝ ռմուռ, տուն, երեխայություն, ասած ու լսած բաներ էնպես էին կենդանացել, որ էլ աշխարհը միտս չէ՛ր գալիս: Ինչ խուզ, կորած, մոլորած մտքեր ունեի, բոլորը բացվել, եղ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ գրաբառ և ուրիշ լեզվներ մինչև էն սհախը միտքս փակել, բխովել էին» (էջ 10):

Այնուհետև Աբովյանը սահմանում է էսթետիկական երկրորդ կարևոր սկզբունքը. հակառակ իրականությունից կտրված մտացածին կրոնական նյութերի, քրոնք գրաբառ գրականության մենաշնորհն էին, հետամնաց տառնյակների հետաքրքրության առարկան, անհրաժեշտ է ժողովրդի կյանքը, ապրումները և մտքերը ղեկավարվեստորեն վերարտադրել ժողովրդի համար. «Թող տրամաբանություն գիտեցողը իրան համբյուրի համար զրի, ես, քո կորած, շվարած որդին՝ քեզ համար: Բայց ազգը, որին ձգտում էր պիտանի լինել, նրա կորած, շվարած որդին, հետամնաց էր, անզարգացած և նրա ազգային արժանապատվությունն արթնացնելու համար

Արտվյանը դիմում է անցյալին, վկայակոչում «Հիանալի թագավորաց, իշխանաց գործքն ու կյանքը, մեր հայրենյաց, մեր սուրբ աշխարհի առաջվան սքանչելիքն ու հրաշքը, մեր բնտիր ազգի աննրման բնությունը ու արած քաջությունները: Մասին առաջին էր կանգնած միշտ, որ մատով ցույց էր տալիս՝ թե ի՞նչ աշխարհի ծնունդ էմ ես, դրախտը մտքումս էր կենդանի, որ ինձ երազում թե լուրջ՝ միշտ մեր երկրի ամենն ու պատվականությունն՝ իմ առաջս էր բերում, Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսավորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին, որ ես իրա՛նց որդին եմ. եմբողս թե Ասիա, ինձ անդադար ձեն էին տալիս, թե Հայկա զավակն եմ ես, Նույան թողը, էջմիածնա որդին...» (էջ 6): Ազգային բացառիկության և սնագարծության այս բարոյը, վաղեմի անցյալի մեծարումը, անկասկած Արտվյանի աշխարհայացքի թուլություններից մեկն է: Պետք է նկատի ունենալ, «որ ազգի «հզորության» և բացառիկության» գովքը, ինչպես ցույց են տվել Մարքսը և էնգելսը Գերմանիայի օրինակի վրա, արդյունք է միանգամայն հակառակ երևույթի, ազգի թուլության, նրա պատմական հետամնացության, տնտեսական և քաղաքական զարգացման ցածր աստիճանի, դասակարգային պայքարի թույլ զարգացման: Չնայած Արտվյանի խանդավառ հավաստումներին, այնուհանդերձ նա նույնպես գիտակցում է, որ ազգի մտավոր դարձումի համար դրախտի բնակիչ, Նույան թող և էջմիածնա զավակ լինելու փաստարկումը բավականաչափ թույլ է և նա դիմում է նոր, ամփոփ ճիշտ պատմաառարանության՝ լուսավորության միջոցով յուրացնել առաջավոր ազգերի ստեղծած կուլտուրան:

Հայ ռեալիստական գրականության վաղ շրջանը սկսվում է «Վերք Հայաստանի» վեպով, ուր ռեալիզմը ուղմանտիկայի յուրահատուկ երանգով ստեղծագործական մեթոդի է վերածվում: Մեծ գրողը ճշմարտացիորեն նկարագրում է պատմական իրականությունը, իր դարաշրջանի հասարակական կյանքի հակասությունները, մարդկանց ըմբռնումները, հոգեմիճակը, այնքան հարազատ պատմական իրողությունը, որ մինչև այժմ էլ Արտվյանի փաստական տվյալները, չնայած որոշ անճշտությունների, հավաստի աղբյուր են 19-րդ դարի պատմության համար: Բայց «Վերքի» մեջ ուղմանտիկ բնույթին կրում իրերի, երևույթների, զգացմունքների և ապրումների վերարտադրությունը, հերոսների բնութագրերը ու բնության նկարագրություններ, որոնք չեն առանձնանում, այլ բխում են վեպի ռեալիստական տարերքից: Արտվյանի ուղմանտիկ

նկարագրությունների մեջ կա իրականության հատիկը և ընդհանրապես իրականությունը նրա մոտ միշտ տողորմած է ուսմանտիկայի շնչով:

Ռոմանտիկական տարրը Աբովյանի հայացքներում մույլ իրականությունից խուսափելու հետևանք չէր, այլ իդեալի և իրականության բախման արդյունք: Մեծ լուսավորիչը հետամնաց իրականությունը ցանկանում էր հաղթահարել՝ կամուրջ անցկացնելով իրականության և իր ձգտումների միջև: Հետևաբար ռոմանտիկ տարրը Աբովյանի համար պատրանքային էր էր բռնակալության ճնշումից, իդեալական հիմք՝ մեծարելու իր հորինած բնավորությունների հերոսականությունը պատմականորեն ողբերգական հանգամանքներում:

Ռեալիզմի տարրեր մեր գրականության մեջ արտահայտվել են զեռես հնագույն ժամանակներից, ժողովրդական բանահյուսության, պատմագրության, միջնադարյան բանաստեղծության մեջ և հատկապես «Մասնա ծոեր» էպոսում: Աբովյանի վեպում ռեալիզմի տարրերը փերածվում են նոր որակի: Բայց Աբովյանը չի սահմանափակվել միայն մեր կուլտուրայի տրադիցիաներով. նա յուրացրել է անտիկ արվեստը, Արևմտյան եվրոպայի վերածնության և լուսավորության դարաշրջանների, ինչպես և ուսում մեծ գրականության լավագույն տրադիցիաները: Այդ է, որ «Վերք Հայաստանին» դարձնում է խոր ազգային, բայց հիմնականում ազգային սահմանափակվածությունից զերծ մի ստեղծագործություն:

«Վերք Հայաստանին» զեղարվեստական տարրեր տրադիցիաների խաչաձևման արդասիր է, խիստ ինքնատիպ իր ձևով և բովանդակությամբ, ուր մտքի աբստրակտ ուժով ընդհանրացվել է հայ ժողովրդի գեղարվեստական իմացության դարավոր դարգացումը, հայ ազգության կազմավորման նախապատմությունը, ժողովրդի անցյալը, ներկան և ապագան մինչև ռեպուցիոն-դեմոկրատական գաղափարախոսության ձևավորումը: Աբովյանի մտահորիզոնն ընդհատվում է աշխնդ, ուր մտավորապես երկու տառնամյակ հետո բարձրանում է Նալբանդյանի անդուգտական կերպարանը:

«Վերքում» նկարագրվում է պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանը, զանգվածային կոտորածների, կոլոսպուտի և օրստոբն ծավալվող վայրագությունների մահաշունչ տարիները: Արևելյան բռնապետությունը Աբովյանը կարծես սիմվոլացնում է

դաժան ձմռան էպիկական նկարագրությամբ, որով սկսվում է վե-
ղաթան «Բարեկենդան էր։ Չինն էկել՝ դիզվել, սար ու ձոր բոհել էր
պը։ Պարզկա գիշերը է'նպես էր գետինը սառցրել, որ ամեն մեկ տարբ.
կոխելիս, հազար տեղից տրաք տրաքում, ճռճուում, հրհրում էր, ու
մարդի շանք սրտացնում, ձեն տալիս։ Ամեն մեկ ծառի հղկներից,
ամեն մեկ տան քաշից՝ հազար տեսակ սառցի լույս, հազար տե-
սակ ձնի քուլ՝ կախ էր էլել ու բիզ բիզ իրար վրա սառել։ Հենց
գիտես՝ սար ու ձոր կամ նո'ր էր ծաղկել, կամ նոր ծերացել՝ մահ-
վան դուռն ընկել։ շունչն էր մնացել, որ առ ու աշխարհիս բարով
մնա ասիս։ Բայց ձմռան ամալացնող շունչը ամեն ինչ չի ոչըն-
չացրել, սառույցի հաստ շերտի տակ տխուր ու տրտում քլքում է
ջուրը։ Բանության և կեղծքման կապանքների մեջ այսրում և տո-
կում է ժողովուրդը։

վրա հարձակվելու օրերին Աղասին միանում է ռուսական զորքին և առաջիններից մեկը մտնում Երևանի բերդը բանտարկված հորը ազատելու համար: Այն պահին, երբ Աղասին գրկում է ծերունի հորը, բերդում թաքնված պարսիկները սպանում են նրան հոր գրկի մեջ: Վեպն ավարտվում է Աղասու հանդիսավոր թաղման նկարագրությամբ: Այս է վեպի սյուժետային զարգացման կմախքը, որի վրա կառուցված է անօրինակ մի ստեղծագործություն, տողորված շիկացած հույզով, անհուն հայրենասիրությամբ և խոր մարդկայնությամբ:

Ինչպես նշեցինք, «Վերքը» արտացոլում է պարսկական բռնակալության անկումը և ռուսական տիրապետության սկիզբը: Պատմական աղբյուրագրության մեջ Հայաստանը կանգնած էր երկյնտրանքի առջև «կամ կլանված լինել շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թյուրքիայի կողմից», կամ անցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ... երկրորդ հեռանկարը այնուամենայնիվ փոքրագույն չափին էր¹: Այսպես է գնահատված Ռուսաստանի հովանավորության նշանակությունը ՍՍԽՄ Պատմության լավագույն դասագրքի առթիվ կառավարական հանձնաժողովի որոշման մեջ:

Պարսկական բռնակալության շնչահեղձոց պայմաններում հայ ժողովուրդը մեծ համատեղ և ակնկալություններով երազում էր Ռուսաստանի հովանավորությունը, այն համարելով ժողովրդի ֆիզիկական և հոգևոր փրկության միակ նախապայմանը: Ռուսական բանակի հրամանատարությանն ուղղած համախոսակենսներից մեկում հայերը համատեղում բանակին օգնելու իրենց պատրաստակամությունը, գրում են, որ եթե հարկ լինի թղթի վրա նկարագրել իրենց տառապանքները, «այն ժամանակ ոչ թուղթ և ոչ մեկան կբախտականան»¹: Սա պատկերավոր արտահայտություն էր, այլ դաժան իրականություն պարզ արձանագրություն, մի իրականություն, որի մարդատյաց էությունը չգերազանցված գեղարվեստական ուժով գրսեկորված է «Վերք Հայաստանի» վեպում:

Իր հայրենի երկրում, հարազատ հողի վրա ժողովուրդն ապրում է ծնկաշոր, դեգերում ահի ու սարսափի մեջ: Պարսիկ բռնակալները ձեռք են մեկնում գյուղացու ոչ միայն արդար վաստակին, այլև ընտանեկան պատվին և ընդին անհնազանդության հա-

¹ «Փորձ», 1877—78, № 2.

մար բանաւարկում և կախաղան են բարձրացնում, կամ վաճառում որպէս ստրուկներ: Սոսկալի դրութեան մէջ էր ժողովուրդը: «Երեխա եմ եղել, որ էն տեղանց դուրս եմ էկել,— գրում է Արտվյանը.— ամա էս օր էլ, որ մտածում եմ՝ թե Զանգվի կամուրջի վրովը, յա բազարի մեյդանովը անց կենալիս, ինչպէս էր իմ լուսահոգի հերը ինձ ոտով, ձեռով անում, շունքի լեզվով խոսալն էլ դազարի էր բերում, որ թեզ անց կենանք մեզ թուրք շտեմնի, որ մտածում եմ թե քանի քանի անգամ հենց մեր այգումը յա մենք ենք զզլրաշ յարալու արեւ, յա նրանք մեզ, քանս վրեւ ստառում ա, միտս վեր թափվում» (էջ 72): Բայց միայն մայրենի լեզվով խոսելը չէ, որ «զազաբի» է բերում. եթե շուկայում հայ գյուղացին պատահաբար կաշում էր պարսիկին «էն տեղն էին քցում, էնքան էին ոտին գլխին վեր հատում, որ հացն էլ էր մոռանում, եկած ճամպին էլ, իր օղլուշաղն էլ... Աշխարքի գլխին հենց գիտես» կրակ պետք է վեր դար, էնպէս էր ամեն մարդ սասանահարվում, սարսափում, որ իր գլուխը պահի, բալի տակ շրնկնի» (էջ 73):

Հայաստանը, Արտվյանի արտահայտութեամբ, հազար տարուց ի վեր դարձել էր գողի և ավազակի բնակարան: Միմյանց փոխարինող սարդարների կամ խաների «գործունեությունը» նշանավորվում էր նորանոր ոճրագործություններով, նրանց համար «հոմարդի, հո սոխի գլուխը, բոլորը մեկ էր» (էջ 71): Հայտնությունը թեև ապրում էր հարազատ հողի վրա, բայց «ոչ տունն էր իրանը, ոչ մալը, ոչ ապրանքը, ոչ ջանը, ոչ օղլուշաղը»: Այդ պատճառով նույնիսկ հայրենի հողը նրանց համար օտարացել էր, դարձել ատելի: «Ղուշն իր բունը սիրում ա, ես իմ հողը ատում, փնտում, շունքի լսած ու տեսած բաներս կրակ են դառնել սիրտս էրում, փոթթում»... (69): Փար չկա մեր երկրումը, բոլ չկա, որ հայի տիրենով ներկած չլինի»: Բնական է, որ ժողովրդի ստրկական միճակը, թուրք և պարսիկ բռնակալների ահալոր ոճրագործությունները կարող էին միայն բուռն զայրույթ և ատելություն ծնել: Դրա արտահայտությունն էր Աղասու պոռթկող խղիւղությունը: Բարիկենդանի ուրախությունը վերածվում է սոսկալի մի ողբերգության. «հանկարծ էս քեֆի միջումը՝ հենց բռնես՝ մեկ ամպ տրաքեց, երկիրը շարժվեց, յա թոփի թոփխանի ձեն եկավ, յա երկինքը փուշ եկավ» (48): Սարդարի ֆառաշները եկել են չքնաղ Թագուհուն տանելու հարեմի համար, ո՞վ կհամարձակվի դուրս գալ ֆառաշ-

ների դեմ, լավագույն դեպքում մարդիկ միայն լուռ կարեկցում են: «Գեղը հենց բռնեա բիրադի քանդվեցաւ: Տղամարդերանց որը որ վախուկ էր, գլուխն առաւ կորաւ, որը որ մի քիչ պինդ սիրտ ուներ, կարգանդելով, զոդողալով մոտ եկաւ, չէ՛ թե օգնութիւն ա-նի, չէ՛ ալ թե առննի, ինչպես մարդիկ են եկողները, ինչպես են տանում խեղճ ջրատար աղջկանը» (էջ 49):

Թյուրքական և պարսկական բռնակալութիւնն հարյուրամյակ-ները խեղդել են ժողովրդի մեջ մարդկային բարձր հատկութիւն-ները, արժանապատւութեան և պատմի զգացումը, խիզախութիւն-ը, ազատութեան պաշտպանութիւնը, մարդիկ ապրում են միայն բուսական արգահատելի կյանքով: Բայց դեռես ամեն ինչ շի մե-սել, դեռ կան խիզախ և անձնագո՛ւ մարդիկ ինչպես Աղասին, ո-րոնց մեջ պահպանւում են հայ ժողովրդի լավագույն գծերը:

Աղասու մտավոր կերպարի և վարքագծի հիմնական տարրերը, որպես իսկական ժողովրդական տարրեր, Արովյանը ցույց է տա-լիս նաև ալլ էպիկոդների և պերսոնաժների մեջ:

Դատապարտելով եկեղեցական քարոզների վնասակար ազդե-ցութիւնը, Արովյանը հիշատակում է, որ Լոռւա, Ղարաբաղի, Մշու, Բալաղետի հայերը մեծանալով քնութեան մեջ, տերտերի և եկեղե-ցու ձայն չսնելով ալլես շին վախենում ավետարանական քարոզնե-րից և թշնամու հարձակումներին պատասխանում են խիզախ հա-կահարվածով: Ալլալիսին է լոռեցի Հովակիմը. մի լեզենդար անձ-նավորութիւն, որի անունը նույնիսկ խուճապի է մատնում ավա-զակներին: Հովակիմների աղջ հերոսական ոգին կոմսիկ է սխուսա-տիկական դատաբարակութիւնից հեռու, հայրենի քնութեան մեջ: «Ա՛խ, ի՞նչ տեղ են կենում՝ որ էսպես շանեն, էս սիրտը չունենան, վարժատան չէին՝ մեռած քառով, անհոգի շնչով, թույլ լեզվով լսել, թե հայք էլ վաղ թագաւորութիւն ունեին, որ կամ չհաւատային, կամ քունները վարպետի անսիրտ պատմութեան վրա տաներ: Ամեն քար նրանց համար դիրք ա, ամեն ապառաժ նրանց համար պատմու-թիւն, ամեն հին բերդ, քանդված մատուռ, կամ եկեղեցի, որ սար ու ձոր չիքն են էստեղ, նրանց համար կենդանի վարժապետ» (112):

Հայ ժողովրդի ազատասիրական ոգին և հայրենի հողի պաշտ-պանութեան փորձը Արովյանը դրսևորել է եղբարաքիլիսայի հերո-սական պաշտպանութեան, ինչպես և Աղասու խմբի հերոսական սխրագործութիւնների նկարագրութեան մեջ:

Բնորոշ է ալլ հանգամանքը, որ Արովյանի պատկերացման

մեջ խիզախությունը և կրոնական մոլեռանդությունը անհարիր են-
րեմություններ են: Ավելին, Աբովյանը ճշմարտացիորեն ցույց է տա-
լիս, որ բուն ժողովրդական զանգվածները, որքան հեռու են եղել
կրոնից, այնքան ավելի են սիրել իրենց հայրենիքը: Ձմենք ուշա-
կիրը և զուր կտեսներ, որ դա իր բնույթով խոր ամբիստական ժո-
ղովուրդ է, նրան հատուկ չէ միատիկական խանդավառություն,
դժուրդ է, նրան հատուկ չէ միատիկական խանդավառություն, մտքի
դրա համար նա ունի բավականին առողջ բանականություն, մտքի
պարզություն և վճռականություն:¹ Բելիսկու այս գիտողությունը
ոռու ժողովրդի մասին հիմնական գծերով վերաբերում է նաև հայ
ժողովրդին:

Աբովյանը իրավացիորեն գտնում է, որ բռնակալությունից
հետո ժողովրդի ստրկական կյանքի համար հանցավոր է նաև լու-
սավորչական եկեղեցին: Բնորոշ է այն, որ Աղասու հերոսական ա-
րարքը դատապարտում են ոչ միայն բռնակալական ճնշումից և կրո-
նական քարոզներից բխած համագլուղացիները, այլև եպիսկո-
պոսը: Պատասխանելով աղա Պետրոսի խոսքերին զենքով գործելու
անհրաժեշտության մասին, եպիսկոպոսը քարոզում է հնազանդու-
թյուն և համբերություն. «Քրիստոնեն սրով չի պետք է իր բանը
յուր տանի: Նրա թուրը իր համբերությունը ու հավատն ա...»: «Քրիստոնեն
թրի կոթն էլ ձեռ չի պետք է առնի, կարճ, որ քար էլ
աղան գլխին»: Այս խոսքերի առթիվ, տողատակի ծանոթագրության
մեջ Աբովյանն ասում է. «Այս խոսակցությունն իմացողը կիմանա,
թե ինչ էր մեր խեղճության պատճառը»: Եվ կարծես ի հակադրու-
թյուն համբերության քարոզի՝ Աբովյանը նկարագրում է պարսիկ-
ների հարձակումը, հայերի կոտորածը և գաղթը:

Սակայն հայ եկեղեցու հանցանքը չի սպառվում քրիստոնեա-
կան հնազանդության վնասակար քարոզով: Քննադատելով եկեղե-
ցու և հոգևորականների արատները, Աբովյանը շահասով այն գա-
ղափարին, որ կրոնը և լուսավորությունը անհարիր գաղափարներ
են: Աբովյանը միամտորեն կարծում էր, որ եկեղեցին կարող է և
պետք է դառնա լուսավորության օջախ: Այդ պատճառով չնայած
նա ռաբլնական ծաղրով մերկացնում է տերտերի տգիտությունը
ժամասացության պահին, բայց վեպի հետագա մասերում նորից
անդրադառնալով լուսավորության հարցին, կսկիծով գրում է. «Ա-
մեն մեջըսի հայաթում գեղ տեղարենքն էլ՝ մեկ մեծ վարժատուն
կա, ուր տեղ երկու, երեք լեզու են սովորում, մեր եկեղեցքանց հա-

¹ В. Г. Белинский, Избр. философские соч. т. I, стр. 470.

յաթնհորումը լազլազն էլ բուն չի՝ դնիլ, քաս ի՞նչ կըլի՝ որ ազգի սիրտն էլ քիչ քիչ չի հովանայ» (74)։

Հայ ժողովրդին դարաշոր թմբությունից դուրս բերելու և իսկական մարդկային կյանք ստեղծելու հիմնական նախապայմանն Աբովյանը համարում էր լուսավորությունը։ Սակայն լուսավորության կենսագործման համար նա մի կողմից հույսը դնում էր եկեղեցու, մյուս կողմից պատվավոր իշխանների՝ զավթովների, խերեղինուների կամ թաժամշտների վրա։ Երկու դեպքում էլ Աբովյանը մոլորության մեջ էր։ Ոչ հայ եկեղեցին և ոչ էլ պատվավոր իշխանները չէին կարող շահագրգռված լինել ժողովրդի լուսավորության գործով։ Ավելին. Աբովյանի լուսավորական ծրագիրը իր օրեկ-տիվ նշանակությամբ ուղղված էր տիրող դասակարգերի դեմ, և դա անհրաժեշտ էր մի ուսուպիս էր ցարիզմի տիրապետության սլայմաններում։

* * *

Հումանիզմի և մարդկայնության գիրքերից Աբովյանը խստորեն քննադատում է նոր բուրժուական հարաբերությունները։ Բնորոշ է այն, որ Աբովյանի սիրած հերոսները ոչ միայն զերծ են կրոնական մոլությունից, այլև արհամարհանքով են վերաբերվում նոր ձևավորվող բուրժուական պրակտիկային, որը դաժանորեն խեղաթյուրում է մարդկային անհատի բարձր հատկությունները։ Բառացիորեն մի քանի պարբերությունների մեջ Աբովյանը վարպետորեն նկարագրում է կապիտալիստական հարաբերությունների այն նախնական շրջանը, երբ կապիտալը, Մարքսի արտահայտությամբ, հանդես է գալիս իր էլեմենտար ձևերով, որպես ապրանք կամ փող։ «Քաղաքը որ մտնում եմ՝ հենց իմանաս թե աշխարհը սով ա ընկել. էլ ոչ խեղ կա ոչ բարաքյաթ։ Հացն ու ջուրն էլ որ փողով ըլին ծախում ու առնում, էլ ում դուռը դնաս, ո՞ւմ ձեռք դեմ անես։ Բաղի վախտ էլ տեսել եմ՝ որ դուքաններումը կիտով կիտով մանեթները, ոսկին ածած՝ ամեն մեկ փող համարելիս էնպես դիտես՝ թե փողատիրոջ հոգին հետն ա դուս գալիս, էնպես են սրթարթում իրանց խազինի վրա։ Հենց կիմանաս թե առաջներիցը թե կառնի կիթոլի» (էջ 32)։ Աբովյանը գեղարվեստորեն ցույց է տալիս, թե ինչպես ապրանքը և փողը նույնիսկ իրենց էլեմենտար ձևերում, արդեն խեղաթյուրում են մարդկային հարաբերությունները, հարազատներին դարձնում են օտարներ, նույնիսկ թշնամիներ։

«Հերը որդուն չի ճանաչում, որդին հորը, ախպերն ախպորը, լավ ա-
նր բարը բարի վրա կանգնած մնում ա» (էջ 33):

Աբովյանը մեծ խորաթափանցությամբ քննհանրացնում է.
սփռողի սիրեն ճանաչողը ոչ հոգի ունի ոչ հավատ: Փող հող — մին
առ: Բացասելով բուրժուական պրակտիկան, Աբովյանը չի կառու-
անցյալին: Նա օրհնում է հողը և երազում լուսավորված ժողովուրդ
և զարգացած երկրագործություն: Աբովյանի մոտ, դեռևս սաղմ-
նային վիճակում, արտահայտվել են այն գաղափարները, որ հե-
տագայում շարադրեց Մ. Նալբանդյանը իր նշանավոր «Երկրա-
գործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության մեջ:

Նկարագրելով նոր զարգացած կապիտալիստական հարաբե-
րությունների ոչ հերոսական բնույթը, հակահումանիստական տա-
րերը, նյութական ուժերի, իրերի, ապրանքների և դրամի տիրա-
պետությունը մարդու վրա, Աբովյանը միաժամանակ իր երազած
հումանիստական անհատականության հոգեւոր և ֆիզիկական ուժե-
րի գերազույն խղնալը գտնում է ժողովրդի մեջ: Դրա մարմնացու-
մը դառնում է ժողովրդի ազրատ զավակ Աղասին, որովհետև աղ-
գային ազատագրության համար, բռնակալության դեմ հետևողա-
կանորեն մարտնչում էր միայն ժողովուրդը, որն ուներ իր ինքնու-
րույն պատմական դերը և հեռու էր կանգնած կապիտալիստական
շահախնդիր հարաբերություններից:

Մեծ լուսավորիչը գտնում էր, որ բոլոր նրանք, ովքեր չեն են-
թարկվել հնազանդության քրիստոնեական քարոզին և բուրժուական
հարաբերությունների խեղաթյուրմանը, պահպանել են մարդկայ-
նության բարձր հմայքը: Աբովյանը տեսնում էր, որ մարդկային
անհատը մանկական թոթովանքներից մինչև կյանքի վերջին վայր-
կյանը կրում է բռնակալության դառնությունները: Ժխտելով
պարսկական բռնակալությունը, Աբովյանը հանգում է այնպիսի
եզրակացությունների, որոնք փաստորեն ուղղվում էին նաև ցա-
րական բռնակալության դեմ:

Խորապես ապրելով իր ժողովրդի դառն վիճակը, Աբովյանը
չէր հուսահատվում, նա չէր կորցնում հավատը ժողովրդի կարո-
ղությունների և նրա լավ ապագայի նկատմամբ: Աբովյանը ժողո-
վրդի մեջ տեսնում էր մարդիկ, որոնք հակադրվում էին ճնշմանը
և կեղեքմանը, բռնակալական կյանքի անհեթեթություններին, մար-
դիկ, որոնք կրում էին լավը, գեղեցիկը և առաջավորը, այն, որ
բովանդակում է ապագայի սաղմը: Անհրաժեշտ է քնդգծել, որ Ա-
բովյանի հումանիզմը կրելով պատմական սահմանափակության

կները, հիմնականում զերծ է ազգայնական սահմանափակությունից: Բարձր մարդկայնության հատկանիշները Արուսյանը տեսնում է ամեն մի ժողովրդի լավագույն մարդկանց մեջ, հայերի հարեան ժողովուրդների և հատկապես ուսման մեծ ժողովրդի մեջ: Դրա փայլուն ասացույցը այն անհուն սերն է, որ Արուսյանը տածում է ղեպի աշխատավոր մարդը: Այդ սերը՝ բռնակալության նկատմամբ տածած Արուսյանի ցասման հակադարձ արտահայտությունն էր և որքան մոլեգնում էր բռնակալությունը, այնքան ավելի խորանում էր Արուսյանի հումանիզմը:

Արուսյանը հայ գրականության մեջ հայտնագործեց մարդկային անհատին իր հասարակական կապերով, ձգտումներով և հայացքներով: Մեր գրականության մեջ այդ առաջին հերոսը Աղասին էր, որ մաղմնավորում էր Արուսյանի ողջ հիացմունքը մարդկային անհատի նկատմամբ և հայ ժողովրդի ազգային բնավորության լավագույն հատկությունները:

Աղասու բնութագիրը Արուսյանը սկսում է եկեղեցու և բնության հակադրությամբ: Եկեղեցին արտահայտում է ոչ բանական, մարդու էությունը խորթ նախառկիզբը, իսկ բնությունն ընկալվում է որպես ուսուցիչ, որպես կյանքի և բարիքի աղբյուր: Աղասին ձանձրանում էր եկեղեցական երկար ու ձիգ արարողություններից ոչ միայն նրա համար, որ դա անհասկանալի էր, այլև այն պատճառով, որ դա հակասում էր մարդու նորմալ բնությանը: Կրոնական ծիսակատարության այդ կարգը սահմանողը, Աղասու կարծիքով «Ինքը հացի տեղ խոտ կրլի կոծած» (էջ 16): Խաղաքամիտ հոգևորականները, որոնք ի վիճակի չեն քաջատրեւու կրոնական ծիսակատարությունների իմաստը, ավելորդ և վնասակար միջնորդներ են մարդու և աստծու միջև: Աղասու կարծիքով՝ «մեկ երկու ծուկը դիր, երեսիդ մեկ քանի խաչ հանիր, պրծանք գնաց, ժամի դուռը պաշ արա, էլ եդ արի քո բանը տես» (էջ 16): Աղասու այս խոսքերի մեջ արտահայտվում է արհամարհանք գեպի կրոնական ծիսատակարարությունները և ձգտում վերացնելու եկեղեցու միջնորդությունը մարդու և աստծու միջև:

Եթե եկեղեցական ծիսակատարությունների ժամանակ ըմբռնվում է Աղասու միտքը, նա հոգնում և քնում է, ապա դաշտում, բնության մեջ Աղասին ամբողջ էությունը վերածնվում է: Նա ձգտում է թափանցել բնության ամեն մի երևույթի մեջ, քննել, հասկանալ նրա իմաստը: «Ա՛խ, ո՞վ ես դու, ո՞վ. յարադանիդ դուրբան՝ աստված, որ էսքան բարիք ես ստեղծել մեզ համար: Ա՛խ, ընչի՞

է՛ս քո սուրբ երեսը մենկ օր մեզ ցույց տալիս, որ ռոտենդ ընկ-
նենք մեր սիրտը, մեր հոգին քեզ մատաղ տանք: Թե ասեմ եր-
կիրն ա մենակ գեղեցիկ, հազար ծաղիկներով, բուսով զարդա-
լած, բաս երկինքը ո՛ւր թռչամ, որ ցերեկը ինձ լիս ա տալիս,
հանդիս պտուղը հասցնում. գիշերը մութն իմ աչքիցս հեռացնում
ու էնպէս շաղրի պէս զլխիս վրա կանգնած՝ անձրեւ, արեւ տալիս,
որ ես ապրեմ, որդիքս պահպանեմ, աշխարհի պետքը գամ որ
մեռնելիս էլ՝ զան՝ հոգիս վրա, ինձ մեկ զարգակ ողորմի ասեն»
(էջ 18): Արուսեանի այս տողերի մեջ թեւ չի ժխտվում աստծու դո-
ւրբությունը, բայց արտահայտվում է սկեպտիցիզմի այն աստղջ-
տարրը, որը կասկածանքի է ենթարկում և հակադրվում էր միջ-
նադարյան կրօնական աշխարհայացքի դոգմաներին:

Աղասին իրեն մեծակ է գդում անսահման բնության մեջ,
նա տրոսում է մի էակ, որին կարող է քացել իր տանապած սիր-
տը: Այդ էակը, ինչպէս որ պատկերացնում է Աղասին, քրիստո-
նեական աստվածը՝ չէ, դա բնության ոգին է նման մարդու, բայց
և տարբեր նրանից: Աղասու նման հայացքը արդունք էր ոչ թե
կրօնական մոլեռանդության, այլ բնության հրաշալի երևույթների
հանդեպ տածած զարմանքի: «Աչքս մոլորված էս թիփից էն թուփ,
էս սարից էն սարն ա ընկնում՝ ծառի տակին ասես, սարի զլխին
ասես՝ մտիկ անելով աչքս շաղվում ջուր ա կտրում: Հենց գիտես,
մեկ ձեն, մեկ թեւ, մեկ աներևույթ հոգի տերեւները խշշալիս, դուշը
թռչելիս, աղբյուրը քըջալիս, բյուրյուպը երգելիս, հովը փշելիս,
շաղը ւերեսիս թափելիս, ամպը դոռալիս, անձրեւը գալիս՝ ինձ ձեն
ըլի տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրա խնդում՝ թե վայելիր
էստոնք՝ հողածին՝ մարդ, բարի կաց, բարություն արա...» (էջ 19): Ա-
ղասու պատկերացման մեջ բնությունը կենդանի, հարստօրոյիս իրո-
ւականություն է, ոչ միայն անձնավորված, այլ ոգեշնչված: Նա գրու-
ցում է բնության հետ, բնության մայրենի լեզվով: Աղասու հա-
մար բնությունը սիմվոլ է, այն ամենի, ինչ եղել է և այն ամենի՝
ինչ լինելու է: Իսկ կա՝ արդյոք այդ ոգին բնության մեջ կամ բնու-
թյունից դուրս, Աղասին դժվարանում է պատասխանել, բայց կա՝
բաղմբաբանոց ու անսահման բնությունը, բոլոր բարիքների աղբյու-
րը, մարքիպոյն կյանքի և դոյություն հիմքը: Բնության և աստծո
փոխհարաբերության այս քննադատական մտորումները բնորոշ
էին գլուղացիական, դեմոկրատական մտածողության համար, և
քովանդակում էին բնության առաջնության զաղափարի սաղմը:

Աղասին ազնիվ և աշխատասեր մարդ է, նա դատապարտում

է ուրիշի աշխատանքի արդշունքը յուրացնելը, ասելով. «Ես իմ կոպիտ գլխովը էնպէս եմ կարծում, նշախ տեղը դատած մալը ուտելը և դատարկ քնելը հարամ ա: Մարդ պետք է ինքն էլ աշխատի, որ կերածը հալալ ըլի»: Եվ իսկապէս ոչ միայն իր աշխատանքն է կատարում Աղասին, այլև անձնուրաց կերպով օգնում է բոլոր նրանց, ովքեր կարիքի կամ փորձանքի մեջ են: Որքան նա հոգատար է ղեպի աշխատավոր մարդը, նույնքան անողոք է թըշնամիների նկատմամբ: Աղգային արժանապատվության բարձր զիտակցությամբ նա ելնում է բոնակալների դեմ և պատմական իրադրութիւնների հետագա զարգացման ընթացքում, դշուղական առօրյայի սահմանափակութիւնից բարձրանում մինչև ժողովրդի քաղաքական բախտը վճռողի աստիճանը: Աղասու մեջ մարմնավորված են հայ ժողովրդի լավագույն գծերը, աշխատասիրութիւն, հումանիզմ, արդարամտութիւն, պարզ և խորաթափանց միտք: Աղասին հայ գրականութեան առաջին իսկական աղգային բնավորութիւնն է: Աղասին իրենազան հերոս է, բայց խորը ռեալիստական բովանդակութեամբ: Իրականութեան մեջ քիչ էին Աղասիները, բայց նրանք ավելի ճիշտ և ամբողջական էին արտահայտում կյանքի ճշմարտութիւնը, հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական ձգտումները՝ բռն ատելութիւն և պայքար պարսկական բռնակալութեան դեմ՝ հանուն հայ ժողովրդի ազատութեան:

Աբովյանի վեպը ավարտվում է երեանի գրաւման նկարագրութեամբ. դա ուսական օրիննոացիայի և ուս պետականութեան մի խանդավառ քառագոյնութիւն է, որով տոգորված է ոչ միայն «Վերը Հայաստանին», այլև մեծ լուսավորչի ողջ գործունեութիւնը: «Վերքը» որպէս պատմական վեպ անկասկած արտացոլում էր ժողովրդի նախապաշարունները և ակնկալութեանները Ռուսաստանի հովանավորութիւնից: Բայց «Վերքի» հիմնական խնդիրը, աղգային շարժման գաղափարական նախապատրաստմամբ, արդեն ցարիզմի տիրապետութեան հետագա տարիների բուրժուա-դեմոկրատական մտածողութեան արդասիք էր:

Աբովյանը ճշմարտացիորեն վերարտադրել է, որ պարսկական սոսկալի վալրագոյնութիւնները ապրած հայերը և հարեան աղբորեջանցիները անսահման երախտագիտութեամբ են գիմաւո-

բում ուսանական գեների հաղթանակը: Ակալում էր հայ ժողովրդի կյանքի նոր ժամանակաշրջանը, ուստի մեծ ժողովրդի հետ բարեկամության ժամանակաշրջանը: «Օրհնվի ևս ահաբը, որ Ռաի օրհնած ոտը հայոց լիս աշխարհը մտավ ու զղկթաշի անհիծած շունչը մեր երկրիցը հալածեց: Քանի որ մեր բերնումը շունչ կա, պետք է գիշեր ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքներս բերենք ու ուրի երեսը տեսնելիս երեսներիս խաշ հանենք, աստծուն փառք տանք, որ մեր ազգիցը լսեց, մեզ ուստի քաղաքի հզոր, աստվածահաստատ ձեռք տակը բերեց» (71):

Հայաստանի գրավման պատմական օրերին ժողովուրդը ցրն-ծովյալմբ էր գիմալորում ուսանական բանակի հաղթական երթը: Նա գեոեա չէր տարբերում հրամանատարական համազգեստով ցարական նվաճողին զինվորի հագուստով ուստի գյուղացուց: Այդ տարբերությունը առաջին տարիներին չէր գիտակցում նաև Աբովյանը: Նա չէր հասկանում և չէր էլ կարող հասկանալ, որ ուսանական ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությունը պայմանավորված էր Ռուսաստանի ռազմա-ֆեոդալական-առևտրական վերնախավի՝ ծովալին ճանապարհներին, արտաքին առևտրի ընդարձակման և ստրատեգիական պոնակներին տիրանալու պահանջով:

Հայաստանի նվաճումից մի տասնամյակ հետո, ազգային շարժման դադարադական նախապատրաստման ժամանակաշրջանում, գյուղացիության մեջ արդեն ձևավորվում էր դժգոհությունը և բողոքները ընդդեմ ցարական բյուրոկրատական ոեծիմի: Բայց ինչպես որ ժողովրդական դժգոհությունները և առանձին խռովությունները չվերածվեցին հետեողական պայքարի ընդդեմ ցարիզմի սոցիալական և քաղաքական ճնշման, այսպես էլ Աբովյանը տեսնելով շինովնիկների շահատակությունները, բռնությունները, չհասավ նի վիճակի չէր հասնելու ցարիզմի դատապարտման, որովհետև գեոեա թույլ էր Աբովյանի սոցիալական հեևարանը:

Սակայն պետք է նշել, որ «Լեբրի» մեջ համարյա բոլոր դեպքերում ուսանական ցարիզմի «ազատագրական» միտքն Աբովյանը մեծարում է միայն պարսկական բռնակալության համեմատությամբ: Եթե Հասան-խանը կոտորածի և ոճիրի մարմնացումն էր, ապա նրա գեմ կռվող Պասկևիչը, որը այլ պարագաներում նույնպես ժողովրդի դահիճ էր, զարդարվում է ազատարարի լուսապսակով: Նույնիսկ ցարական դեներալների մեջ Աբովյանը տեսնում էր ազատարար ուսին և «Լեբրի» մի շարք էջերում գովեստով հիշատակող «աստվածահաստատ» ցարը և նրա գեներալները ոչ

թե Աբովյանի ցարամուկյան արգասիք էր, այլ Ռուսաստանին և
ռուս ժողովրդին ուղղված հրախտագիտության արտահայտություն:

Աբովյանը անհուն ջերմությամբ փաբեց ռուս մեծ ժողովրդին,
նրա կուստուրային և «կերքի» օրգանական մասը կազմող «Զան-
գիի» մեջ ռուս և հայ ժողովուրդների բարեկամությունը արտա-
հայտեց Վոլգայի ու Արաքսի սիմվոլիկ գրեխառնումով: Աբովյա-
նը խորապես դիտակցում էր, որ հայ ժողովրդի և նրա կուստուրա-
յի հեռանկարը անխղճիտորեն կապված է ռուս մեծ ժողովրդի հետ:
Դա նրա պատմական մեծագույն ծառայությունն է: Աբովյանը
չհասավ և չէր էլ կարող հասնել հասարակական կյանքի նկատ-
մամբ Բելինսկու և Գերցենի եղբակացություններին, նա հենու էր
Բելինսկուց, բայց ոչ հակառակ դիրքում:

Ռուսական կուստուրայի առաջավոր իղեաների յուրացումով
Աբովյանը թեև դանդաղ, բայց ինքնուրույն կերպով զննում էր այն
ուղիով, որը տանում էր դեպի Բելինսկին: 40-ական թվականներին
ռուսական առաջավոր միտքը հանձինս Բելինսկու և Գերցենի հասել
էր իսկական ստեղծագործական խնքնատիպության և ոգեշնչում էր
ժողովրդի հոգը շարժումը դեպի առաջ: Հակառակ ռևոլուցիոն գե-
մոկրատների սլավյանոֆիլները ռուսական կյանքում տեսնում էին
միայն անշարժություն, հետամնացություն, կրոնամոլություն և
իդեալականացնում էին ժողովրդական կյանքի հենց այդ կողմե-
րը: Խոմյակովը քարոզում էր «համաժողովրդական հնազանդու-
թյուն», այդ համարելով ռուսական ոգու ամենաբնորոշ գիծը: Բե-
լինսկին բուռն զայրությամբ դատապարտում էր նման մտայնությու-
նը: «Գիտակցելով աղգային բարձր ակզրի անհրաժեշտությունը,—
ասում է Բելինսկին,— և չգտնելով այն իրականության մեջ, մեզ
հրամցնում են հնազանդությունը, որպես ռուս աղգության արտա-
հայտություն»:

Աբովյանը նույնպես բուռն կերպով բողոքում էր հնազանդու-
թյան դեմ, այդ համարելով հայ եկեղեցու ամենամասնավոր քա-
րոզներից մեկը:

Բելինսկին գրել է. «Մեր ժամանակներում, օրավուր, ամելի
ու ամելի դրսևորվում են ժողովուրդների համակրանքը և սերը մի-
մյանց նկատմամբ: Այդ միխիթարական և մարդասիրական հրե-
վույթը լուսավորության արդյունք է: Բայց դրանից երբեք չի հե-
տևում, որ լուսավորությունը պետք է համահարթի ժողովուրդները և
բոլորին դարձնի միակերպ, ինչպես ջրի երկու կաթիլը: Ընդհակա-

ուակը, մեր ժամանակը գերազանցապես ազգային ուժեղ դար-
դացման ժամանակն է»¹

Հենու Լինկոլն անգույն կոսմոպոլիտիզմից ինչպես Բեզինսկին,
Աբրովյանը նույնպես լուսավորությունը համարում էր ազգային ինք-
նուրույնության և իրավահավասարության կարևոր նախադրման:
Աբրահամ Լինկոլն այս միտքը պատկերավոր կերպով, Աբրովյանն ա-
սում է. «Ասենք բլբլուկի լեզուն քաղցր ա, վերու հավին (խոխո-
բին), սիրամարգին ասումած գեղեցիկ ձայն, սիրուն թևեր ու բրմ-
բուլ ա տվել: Ասենք վարդը շատ գովելի ա, բառ ընչի՞ չի մանու-
շակը իր ռանգը իր հոտը նրան տալիս: Մի՞թե վարդին տեսնողը՝
մանիշակին չի սիրել: Սարի անհոտ ծաղիկն էլ՝ իրան տեղը, իրան
փառքը վարդի հետ չի փոխել: Մի՞թե բլբլուկի լսողը՝ կանաբեյկին
էլ չի՞ պետք է պահել: Ամեն բան իր գինն ունի, շաքարեղենը քաղ-
ցրը ա, ամա հացի տեղը ե՞րբ կբռնի» (էջ 79): Այսպես էր Աբր-
ովյանի վերաբերմունքը տարրեր ժողովուրդների նկատմամբ: Հո-
մանիզմը, հայրենասիրությունը, ժողովուրդների համերաշխության
գաղափարները Աբրովյանի մոտ կրում էին պատմական ժամանա-
կաշրջանի սահմանափակության կնիքը, սակայն հաճախ ելնելով
ժողովրդական մտածողությունից՝ Աբրովյանը բուռն պաթոսով ժըխ-
տում էր հինը և հետամնացը և հանգում առաջագիմական եզրա-
կացությունների, որը նրան դարձնում է մեր ժամանակաշրջանի
արժանավոր նախորդը, անցյալի պրոգրեսիվ-դեմոկրատական աշ-
խարհայացքի մեծագույն ներկայացուցիչը:

1948, հուլիս

¹ В. Г. Белинский, Избр. философские соч., т. I, стр. 357.